

પ્રત્યાખ્યાન પામેલી નાયિકાનાં આકોશય આઘાત-પ્રત્યાઘાતો : “ગોઝારી વાવ” સંદર્ભે

આધુનિક યુગનાં યુવાકવયિત્રી મનીષાબેન જોષીનાં ‘કંદરા’ કાવ્યસંગ્રહની એક વિશિષ્ટ કાવ્યકૃતિ છે “ગોઝારી વાવ”. આ અઘાંદસ કાવ્યમાં સ્ત્રીને તરછોડીને ચાલ્યા ગયેલા પુરુષ પ્રત્યેનાં આઘાત-પ્રત્યાઘાતો અભિવ્યક્ત થયાં છે. પ્રથમ નજરે વાંચતા કૃતિ જાણે કે આપણા હૃદય પર કુહારાઘાત કરે છે. શું કોઈ સ્ત્રી આવી કલ્પના કરી શકે ? પરન્તુ કાવ્યમાં પ્રચ્છન્નપણે પ્રત્યાખ્યાન પામેલી સ્ત્રીનાં આંતરજગતની વેદના પાછળ રહેલો પ્રેમ અહીં પ્રગટ થયો છે, કારણકે ફેન્ટસી દ્વારા વ્યક્ત થતો નાયિકાનો જે જે “મનોગત દુર્વ્યવહાર” છે તે એનાં પ્રેમી પ્રત્યેનાં “દુર્નિવાર પ્રેમ”માંથી પ્રગટ થયો છે.

કાવ્યનું શિર્ષક “ગોઝારી વાવ” એ મનના ઊંડા ખૂણામાં પડેલી સ્મૃતિઓનો પ્રતિકાત્મક અર્થ પ્રગટ કરે છે, જ્યાં સ્મૃતિઓ છે પણ વેદનાની, ધૂણાની, આઘાતની.

“હાં, હાં, એ માણસ જીવે છે હજી, એના ઘરમાં, સુખેથી,

પણ મરી ગયો છે એ મારા માટે

અને એટલે જ હું રોજ એના નવા નવા

મૃત્યુની કલ્પના કરું છું.” (“ગમતાંનો કરીએ ગુલાલ” પૃ.૧૭૮)

કાવ્યના પહેલાં જ ખંડથી સૂચિત થાય છે કે, અહીં સ્ત્રીને તરછોડીને ચાલ્યાં ગયેલાં પુરુષ પ્રત્યેના આઘાત-પ્રત્યાઘાતોનો માનસિક ચિતાર હશે. પ્રથમ પંક્તિમાં “હાં, હાં, એ માણસ જીવે છે. . .” માં વાસ્તવિક ક્રિયા છે, પ્રિય પાત્ર જીવે છે. બીજી પંક્તિમાં તરછોડીને ચાલ્યા ગયેલા પ્રેમી પ્રત્યેનો આકોશ “પણ મરી ગયો છે એ મારા માટે” માં વ્યક્ત થયો છે. જે નાયિકાની માનસિક પ્રતિક્રિયા સૂચવે છે. આમ વાસ્તવિક ક્રિયા અને માનસિક પ્રતિક્રિયાના સંયોજનથી તરછોડાયેલી નાયિકાનો આકોશ અભિનિવેશપૂર્વક રજૂ થયો છે. અને જાત સાથેનાં સંઘર્ષમાંથી નિપજી આવેલા ઉકેલ રૂપે તે જણાવે છે કે “અને એટલે જ હું રોજ એના નવા નવા મૃત્યુની કલ્પના કરું છું.” આ માનસિક આઘાતમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય છે અને તેથી ફેન્ટસી (કપોલકલ્પિતતા) દ્વારા પ્રિયતમના મૃત્યુની પાંચ અવનવી પરિસ્થિતિઓ અહીં વ્યક્ત થઈ છે. આમ પ્રેમી દ્વારા તરછોડાયેલી પરંપરિત સ્ત્રીના ભાવવિશ્વ કરતાં આધુનિક સ્ત્રીનું ભાવવિશ્વ તદ્દન જુદું પડે છે. અને તેમાંથી આધુનિક સ્ત્રીનું એક જુદું જ સ્વરૂપ આપણી સમક્ષ આવી ખડું થાય છે.

“રસ્તા પર ચાલતાં ટ્રકના પૈંડા એનાં પર ફરી વળે છે:

અને હું બાજુમાં શાંત રાહદારીની જેમ પસાર થતી હોઉં છું.

તો ક્યારેક એની લાશ રેલ્વેના પાટા વચ્ચે મળી આવે છે.

અને હું એના મૃતદેહ પરથી પસાર થતી ટ્રેનમાં

મુસાફરી કરતી હોઉં છું.” (“ગમતાંનો કરીએ ગુલાલ”-પૃ.૧૭૮)

કવયિત્રીએ માનસિક ઘટનાને ચિત્રાત્મકતાથી મૂકી આપી છે. આ આકોશમય કલ્પના થકી પ્રિયતમ પર “ટ્રકના પૈંડા ફરી વળે” અને નાયિકાનું રૂંવાડું પણ ન ફરકે તે “શાંત રાહદારીની જેમ પસાર થઈ જાય”. આવી ભયાવહ હિંસ્ર કલ્પના કરી પોતાની આઘાતજનક પરિસ્થિતિમાંથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન આદર્યો છે. આ ફેન્ટસીમાં તો તે બાજુમાંથી શાંત રાહદારીની જેમ પસાર થઈ જાય છે. પણ બીજી ફેન્ટસીમાં તો ભૂતકાલીન પ્રિયતમની “લાશ રેલ્વેના પાટા વચ્ચે”થી મળી આવે અને

પોતે તેનાં “મૃતદેહ પરથી પસાર થતી ટ્રેનમાં મુસાફરી કરતી” હોય એવી હિંસકવૃત્તિ પ્રગટ થઈ છે. ઉત્તરોત્તર હિંસકવૃત્તિ ચરમસીમાએ

(૨)

પહોંચતી લાગે છે. “રેલ્વેના પાટા” ભૂતકાલીન જીવનનું પ્રતિક બને છે અને “પસાર થતી ટ્રેન” વર્તમાન જીવનનું પ્રતિક બને છે. આમ પસાર થતી ટ્રેનમાં મુસાફરી કરતી નાયિકા, ભૂતકાલીન જીવન પર વર્તમાન જીવનને હાવી થતું દર્શાવી, પોતાના ભૂતકાલીન જીવનથી પીછો છોડાવવાની પેરવી કરે છે. અહીં “છોડી દેવાની”, “જવા દેવાની” કે “ભૂલી જવાની” પરંપરિત ભાવના નથી, પણ ફેન્ટસી દ્વારા બદલો લેવાની વેરવૃત્તિની, અત્યાચારની ભાવના વ્યક્ત થઈ છે. વાસ્તવમાં તે જે નથી કરી શકતી તેને ફેન્ટસી દ્વારા પાર પાડવાની વૃત્તિ છે. જે નાયિકાની હતાશ, માનસિક આઘાતવાળી પરિસ્થિતિમાંથી મુક્ત થવાના ઉપાય-રૂપ છે.

કાવ્યગત ભાવાભિવ્યક્તિમાં લઢણ પણ અહીં ધ્યાનપાત્ર બની છે. નવયૌવનાની રંગદર્શી (રોમેન્ટિક) પરિકલ્પનાની લઢણનો વ્યત્યય કરી કવયિત્રીએ કાવ્યનાં આક્રોશમય ભાવને સઘન બનાવ્યો છે. આ પ્રત્યાખ્યાન પામેલી નાયિકાની બદલો લેવાની ભાવનાના મૂળમાં તો પ્રેમી પ્રત્યેનો અનહદ પ્રેમ જ છે. એમ કહી શકાય !

“ક્યારેક હું મારી સાડીના પાલવને ગાંઠ મારતી હોઉં છું

અને એના ગળામાં ફાંસો હોય છે.

હું મંદિરમાં દીવા પ્રગટાવતી હોઉં છું

અને એનું આખું શરીર સળગતું હોય છે.” (“ગમતાંનો કરીએ ગુલાલ” પૃ.૧૭૮)

અહીં “સાડીના પાલવની ગાંઠ” લગ્ન પ્રસંગે છેડા જોડવાની ગાંઠનો અદ્યાસ જગાડે છે પણ આ ગાંઠ તો લગ્નનો સંદર્ભ સૂચવવાને બદલે વિચ્છેદનો ભાવસંદર્ભ પ્રગટ કરે છે. મિલન સાથે જોડાયેલ સાડી, પાલવ, ગાંઠ શબ્દોને મૃત્યુરૂપી વિચ્છેદ સાથે જોડી ભાવાભિવ્યક્તિ સાધી છે. “ગાંઠ” અને “ફાંસો”નું સાદૃશ્યપણું કાવ્યની ચિત્રાત્મક અભિવ્યક્તિ તો કરે જ છે. સાથોસાથ કાવ્યગત ભાવને બળકટ બનાવવામાં પણ ઉપકારક નીવડે છે.

મંદિરમાં પ્રગટાવતા “દીવા” ભક્તિ-પવિત્રતાને સંકેતિતિ કરે છે. તેની સાથે દિલમાં (પ્રેમ રૂપી) દીવો પ્રગટાવવાની ઘટના - પ્રેમનો પણ સંદર્ભ આપે છે. આ ઋજુ સંવેદનની સાથે “શરીર સળગતું” દ્વારા મૃત્યુનું સંવેદન જોડી આપી, વિરોધાભાસ દ્વારા આક્રોશના ભાવને દ્રઢિભૂત કર્યો છે.

“ક્યારેક એ કોઈ ગોઝારી વાવના તળિયે પડ્યો હોય છે

અને હું એ વાવમાંથી પાણી ભરતી હોઉં છું” (ગ. ક. ગુ. પૃ.૧૭૮)

આ પંક્તિઓમાં કાવ્યનો કેન્દ્રસ્થ આક્રોશનો ભાવ તીવ્રતાથી પ્રગટ થયો છે. “ગોઝારી વાવ” શબ્દમાં “ગોઝારી” વિશેષણ અત્યાર સુધીની મૃત્યુની કલ્પનાને વધારે તીવ્રતાથી અને ચાક્ષુષ અનુભવ કરાવતું વિશેષણ છે. વાવ “ગોઝારી” ત્યારે બને છે, જ્યારે કોઈકની હત્યા કરીને તેમાં ફેંકી દેવામાં આવ્યો હોય એટલે કે અપમૃત્યુને સંકેતિતિ કરે છે. “વાવ” ને ગોઝારી કહી કારણકે તે અપમૃત્યુ પામેલ પ્રિયજનને સાચવી બેઠી છે. પ્રતિકાત્મક બનતો શબ્દ “વાવ” મનનાં ઊંડા ખૂણામાં પડેલી સ્મૃતિઓનાં સંદર્ભે પણ પ્રયોજાયેલો હોઈ શકે ! પ્રિયતમની સ્મૃતિને ઉલેચી નથી નાંખવી પણ તેમાંથી “પાણી ભરતી હોઉં” અર્થાત્ સ્મૃતિઓ વાગોળવાની કે અંકે કરી લેવાની ખેવના હોઈ શકે ! અહીં અત્યાર સુધી કાવ્યમાં જે નકારાત્મક અભિગમ હતો તે જાણે આંશિકપણે હકારાત્મક બન્યો છે.

“રોજ રાત્રે યમરાજ આવે છે

પેલા કાળમુખા પાડા પર બેસીને

કરગરે છે, એને લઈ જવા માટે

પણ હું એને રજા નથી આપતી.” (“ગમતાંનો કરીએ ગુલાલ” પૃ.૧૭૮)

(૩)

આ છેલ્લી ફેન્ટસીમાં “ટ્રેન”, “સાડીની ગાંઠ”, “મંદિરનો દીવો” કે “ગોઝારી વાવ”ના પ્રતિકને બદલે એક સબળ પુરાકલ્પનને (Myth) પ્રયોજી કવયિત્રીએ અભિવ્યક્તિને વધારે ધારદાર બનાવી છે. “યમરાજ” અને “પાડો” એ મૃત્યુના સંદર્ભ સાથે વણાયેલા પુરાકલ્પનો છે. પણ છેલ્લી ચાર પંક્તિઓનું સૂક્ષ્મપણે અવલોકન કરતાં તેમાંથી પ્રચ્છન્નપણે સાવિત્રીનું પાત્ર અભિવ્યક્તિ પામ્યું છે. એ કાવ્યની કલાગત વિશેષતા છે. કવયિત્રીએ સાવિત્રીના પાત્રને પ્રાચીન સાવિત્રી તરીકે નહીં પરન્તુ અર્વાચીન સાવિત્રીનો પુટ આપ્યો છે. પ્રાચીન સાવિત્રી પતિના આયુષ્ય માટે યમરાજને વિનવણી કરતી હતી. અહીં યમરાજ વિનવે છે અને જાણે કે સાવિત્રી મૃતદેહ આપવાનો નકાર કરે છે, વ્યત્યય થયો છે. આ વ્યત્યય દ્વારા મૃતદેહ પોતાની પાસે રાખવાની હઠમાં, ભગવાન આવે તો પણ હું તેને (પ્રિયજનને) મારા દ્વારા અપાતી યાતનાઓમાંથી મુક્ત કરવાની નથી એવો આક્રોશ જણાય છે. પરન્તુ તેમાં છુપો પ્રેમ પણ હોઈ શકે. જે વિગત થઈ ગયેલો છે એ પ્રેમ પોતાનાથી છુટે નહીં એવી માનસિક પ્રતિક્રિયા આ પંક્તિમાં પ્રગટ થઈ છે. સ્ત્રીનું આંતરજગત અને તેની વેદનાની પાછળ રહેલો પ્રેમ અહીં આ રીતે અભિવ્યંજિત થયો છે. “પ્રેમને લઈ જવા યમદેવને રજા ન આપવાનો સંકેત વધુને વધુ અત્યાચાર માટે અને એ દ્વારા વેર લેવા એ પ્રેમીને પાસે રાખવા માંગે છે. તો બીજો સંકેત યમદેવને રજા નહીં આપીને નાયિકા પ્રેમીને જીવતો રાખવા માંગે છે. એને મરેલો જોવા નથી ઈચ્છતી. આ વ્યંજક સંદર્ભ જ છેવટે આખી રચનાને જુદી રીતે જોવા પ્રેરે છે. નાયિકાનો સમગ્ર દુઃખવહાર એના પ્રેમી પ્રત્યેનાં દુર્નિવાર પ્રેમમાંથી જન્મ્યો છે. અહીં હિંસા એ પ્રેમનું બીજું રૂપ છે.” (“સમીપે” - પૃ. ૮૦ ફેબ્રુઆરી-૨૦૦૮ - શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાલા)

આ કલાત્મક કૃતિમાં વાસ્તવિક ક્રિયા અને માનસિક પ્રતિક્રિયાનાં સંયોજનથી પ્રત્યાખ્યાન પામેલી નાયિકાનાં આક્રોશ અને આઘાત-પ્રત્યાઘાતોની અભિવ્યક્તિ અભિનિવેશપૂર્વક થઈ છે. કાવ્યમાં જેમ ભાવસંવેદનની અભિવ્યક્તિ નોખી તરી આવે છે તેમ કાવ્યમાં પ્રયોજાયેલ શૈલીગત તત્વોની ઉપકારકતા પણ અભ્યાસ માંગી લે તેવી જણાય છે.

“ગોઝારી વાવ”

હાં, હાં, એ માણસ જીવે છે હજી, એના ઘરમાં, સુખેથી,
પણ મરી ગયો છે એ મારા માટે
અને એટલે જ હું રોજ એના નવા નવા
મૃત્યુની કલ્પના કરું છું.

રસ્તા પર ચાલતાં ટ્રકના પૈડા એનાં પર ફરી વળે છે:
અને હું બાજુમાં શાંત રાહદારીની જેમ પસાર થતી હોઉં છું.
તો ક્યારેક એની લાશ રેલ્વેના પાટા વચ્ચે મળી આવે છે.
અને હું એના મૃતદેહ પરથી પસાર થતી ટ્રેનમાં
મુસાફરી કરતી હોઉં છું.

ક્યારેક હું મારી સાડીના પાલવને ગાંઠ મારતી હોઉં છું
અને એના ગળામાં ફાંસો હોય છે.
હું મંદિરમાં દીવા પ્રગટાવતી હોઉં છું
અને એનું આખું શરીર સળગતું હોય છે.

ક્યારેક એ કોઈ ગોઝારી વાવના તળિયે પડ્યો હોય છે
અને હું એ વાવમાંથી પાણી ભરતી હોઉં છું
રોજ રાત્રે યમરાજ આવે છે.

પેલા કાળમુખા પાડા પર બેસીને,
કરગરે છે, એને લઈ જવા માટે.
પણ હું એને રજા નથી આપતી.

સંદર્ભ

- I. “ગમતાંનો કરીએ ગુલાલ” - Vol - 10 ઓગષ્ટ - 2009 સંકલન - શ્રી બલવંત પારેખ (પૃ. ૧૭૮)
- II. “સમીપે” સામયિક ફેબ્રુઆરી - ૨૦૦૮ - શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાલા - પૃ.- ૮૦
- III. “કંદરા” પ્રસ્તાવના - ૧૯૯૬ શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાલા - (પૃ. ૫)
- IV. “મનીષા જોષીનાં “કંદરા” કાવ્ય સંગ્રહના કેટલાંક કાવ્યોનો શૈલીગત અભ્યાસ” - લઘુશોધ નિબંધ શીતલ પટેલ

ડૉ. દર્શના એન. ઉપાધ્યાય

આર્ટ્સ, સાયન્સ એન્ડ આર. પટેલ કોમર્સ કોલેજ

ભાદરણ

Copyright © 2012 - 2017 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat